

Kształtowanie tożsamości i przyjmowanie roli sprawcy lub ofiary przez dorastających

Hanna Liberska*

Instytut Psychologii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

FORMING OF IDENTITY AND ASSUMING THE ROLE OF PERPETRATOR OR VICTIM BY ADOLESCENTS

The article is related to the rarely explored problem of forming of identity and its associations with the experiences of aggression in the role of perpetrator and/or victim in two phases of adolescence. The study involved 352 adolescents: 176 people aged 15-16 and 176 people aged 17-18. Three tools were used in the research: Mini-DIA (Österman & Björkvist, 1998), DIDS (Luyckx i in., 2008) and questionnaire. Research reveals limited associations between the processes of forming of identity and the frequency of assuming the role of the perpetrator and / or victim of aggression. Generally, the results indicate that the more intensive the processes of forming of identity are, the less often people from the younger age group take the role of the perpetrator and people from the older age group less often take both the role of the perpetrator and the role of the victim.

Key words: identity processes, the perpetrator of aggression, victim of aggression, age, adolescence

WPROWADZENIE

Agresja wśród młodzieży jest poważnym problemem nie tylko w Polsce i nie jest to nowy problem. We wszystkich kulturach prowadzonych jest wiele badań ukierunkowanych na zidentyfikowanie czynników podmiotowych i pozapodmiotowych związanych z zachowaniami agresywnym. Zgromadzono ogromną liczbę danych pozwalających na wyjaśnienie związków między różnymi właściwościami czy cechami jednostki a jej funkcjonowaniem w roli sprawcy i/lub ofiary. Należy jednak podkreślić ograniczenia dla generalizowania wyników badań wynikające ze specyfiki kulturowej i wieku rozwojowego badanych. Fenomen agresji zmienia się w czasie indywidualnym i społecznym. Z perspektywy psychologii rozwoju dla ustalenia czynników i określenia mechanizmów regulujących wchodzenie w rolę ofiary i sprawcy oraz ich zmian w czasie znaczenie podstawowe mają badania porównawcze, a nie tylko podłużne.

W literaturze przedmiotu jest stosunkowo wiele doniesień na temat znaczenia temperamentu i osobowości dla funkcjonowania w rolach sprawców i ofiar. Badania wskazują na kulturowe zróżnicowanie tych związków i ich zależność od czynników sytuacyjnych. Innym czynnikiem znaczącym dla podejmowania zachowań agresywnych jest płeć. Wyniki wielu z nich wskazują na wyższe nasilenie agresji u chłopców i mężczyzn, w szczególności agresji fizycznej w porównaniu z dziewczętami i kobietami. Ta różnica między płciami utrzymuje się w czasie

całego życia. W niektórych badaniach stwierdzono specyficzne zmiany przejawów agresji pod względem formy, siły i częstości i ich uwarunkowań zależne od płci (Card i in., 2008). We wcześniejszych badaniach własnych uzyskano odmienne konstelacje czynników warunkujących podejmowanie zachowań sprawcy i ofiary przez młodzież nie tylko w czasie indywidualnym wyznaczonym przez specyfikę fazy rozwojowej, ale także w czasie społeczno-historycznym. Zmianom podlegają związki między czynnikami potwierdzonymi w wielu badaniach jako predyktory agresji, a mianowicie między oddziaływaniami środowiska rodzinnego (postawy rodzicielskie i styl wychowania) i płcią oraz wiekiem dorastającego (Liberska i Matuszewska, 2003; Liberska, Matuszewska i Freudenberg, 2013; Liberska i Farnicka, 2015). Są to predyktory o strukturze złożonej i dynamicie wynikającej z procesów rozwojowych, których doświadczają dorastający i ich rodzice/opiekunowie i z adaptacji do zmian kontekstu.

W wielu badaniach poszukujących predyktorów agresji u młodzieży (i dorosłych) przedmiotem eksploracji są czynniki względnie stałe, takie jak osobowość i temperament. Otwartość, ugodowość i neurotyzm okazały się predyktorami agresji fizycznej, ale w regulacji związków między tymi cechami osobowości a agresją fizyczną pośredniczą agresywne postawy i emocje (Barlett i Anderson, 2012). Jedynie ekstrawersja okazała się dodatnio skorelowana z agresją fizyczną (niezależnie od emocji i postaw agresywnych). Nie rozpoznano sumienności jako predyktora agresji fizycznej. W przypadku zachowań przemocowych o dużej sile nie odnotowano związków bezpośrednich z żadną z cech osobowości.

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Hanna Liberska, Instytut Psychologii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, ul. L. Staffa 1, 85-867 Bydgoszcz.

hanna.liberska@ukw.edu.pl

Rezultaty innych badań wskazują także na znaczenie związku między ugodowością i neurotycznością w regulacji agresji fizycznej, lecz mediatorem tego związku okazał się temperament. Siła oddziaływania temperamentu jest jednak odmienna w różnych kulturach – większa jest w kulturze azjatyckiej niż amerykańskiej (Wang i in., 2016).

W powyższym badaniu dowiedziono zróżnicowanego znaczenia względnie stałych cech podmiotowych dla występowania agresji fizycznej o różnej sile u młodych dorosłych. Nie został rozpoznany związek między cechami osobowości i temperamentu z innymi formami agresji. Nie badano jednak jego zmian w czasie ontogenetycznym ani historycznym. Na gruncie psychologii rozwojowej za strukturę podstawową w regulacji zachowania jednostki uznaje się tożsamość, i to niezależnie od wieku (Erikson, 1950, 1968). Praca nad tożsamością jest podstawowym zadaniem w okresie dorastania. Tożsamość jest strukturą integrującą psychikę i zachowanie podmiotu. Zapewnia podmiotowi poczucie stałości i ciągłości w czasie i przestrzeni (por. Kroeger, 2007; Obuchowska, 2001; Schwartz, Vignoles i Luyckx, 2011; Oleszkowicz i Senejko, 2011; Liberska, 2007). Powstaje w procesie strukturywania osobistych i społeczno-kulturowych koncepcji odnoszących się do własnej osoby, miejsca w świecie i koncepcji życia: w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości (por. Schwartz, 2001; Miluska, 1996). Współcześnie jednym z najczęściej przywoływanych w literaturze przedmiotu jest model tożsamości opracowany przez zespół badaczy, w którego skład wchodzi Luyckx, Gossens, Soenes, Beyers, Berzonsky, Vasteenkiste i Smits. W Polsce prace nad konstrukcją tego modelu i adaptacją narzędzia DIDS służącego do jego badania prowadzone były niezależnie przez A.Brzezińską i K.Piotrowskiego oraz J.Cieciuchę.

Osiągnięcie tożsamości wymaga uwewnętrznienia systemu wartości i nadania mu struktury hierarchicznej oraz rozpoznania swych potrzeb i możliwości oraz możliwości ich realizacji w kontekście rozwojowym: aktualnym i antycypowanym. Skutkuje to zintegrowaniem koncepcji własnej osoby z koncepcją przyszłości osobistej i społecznej, i ich spójnością ze standardami społeczno-kulturowymi. W konsekwencji podmiot jest w stanie uporządkować według ważności swe dążenia, cele i zadania, na które ukierunkowuje swą aktywność oraz środki i sposoby ich osiągania. Możliwe staje się kontrolowanie swego zachowania ze względu na ważność potrzeb, celów, zadań i dobór środków i narzędzi ich osiągania oraz adekwatność do uwewnętrznionych standardów społeczno-kulturowych. Jednostka, która osiągnęła tożsamość jest świadoma swych zasobów i ograniczeń w porównaniu z innymi i jest w stanie kontrolować swe zachowanie zgodnie z uwewnętrznionymi społeczno-kulturowymi regulatorami (wartości, normy, zasady). Na tej podstawie można oczekiwać, że podmiot, który osiągnął swą tożsamość respektuje normy życia społecznego. Efekt socjalizacji przejawiający się w konstrukcji tożsamości jest jednak zróżnicowany ze względu na standardy postępowania przyjęte w danym środowisku społeczno-kulturowym

(Tillmann, 2005). Zgodnie z podejściem procesualnym do tożsamości przyjmuje się, że procesy tożsamościowe nasilają się w adolescencji, w związku z dojrzewaniem biologicznym i zmianami procesów poznawczych i relacji społecznych i w dalszych okresach rozwoju mogą one ulegać przekształceniom między innymi ze względu na procesy społeczno-kulturowe (Waterman, 1999; Bosma i Kunnen, 2001). Współcześnie rozpoznane moratorium na dorosłość wiąże się z przedłużaniem bądź spowalnianiem procesów tożsamościowych, bądź odraczaniem momentu podjęcia pracy nad tożsamością, a to może skutkować trudnościami w uzyskaniu orientacji w sobie i w świecie, i postępowaniu nie zawsze lub nie w pełni zgodnym z normami społecznymi (por. Liberska, 2007; Arnett, 2004). W tym miejscu pojawia się kwestia możliwości empirycznego sprawdzenia rozważań teoretycznych dotyczących znaczenia tożsamości w regulacji zachowania. Czy procesy tożsamościowe – podobnie jak względnie stabilne cechy osobowości i temperament – oddziałują na przejawianie agresji? Należy podkreślić, że psychologowie rozwojowi nie traktują okresu dorastania jako jednolitego ani dorastających jako grupy homogenicznej ze względu na duże indywidualne zróżnicowanie i odmienny charakter zmian rozwojowych znaczących początek i koniec tego okresu życia (Obuchowska, 1996; Oleszkowicz i Senejko, 2011). I tak, pierwsza faza adolescencji jest „naznaczona” przez przeobrażenia natury biologicznej (w anatomii i fizjologii), a druga – przez „dorastanie” do podejmowania społecznych ról dorosłych (Inhelder i Piaget, 1970). Przesunięcie w czasie zmian związanych z dojrzewaniem biologicznym i zmian związanych z dojrzewaniem psychicznym i społecznym skutkuje w przypadku wielu dziewcząt i chłopców trudnościami w radzeniu sobie z różnymi sytuacjami życiowymi, w tym w kontaktach z innymi ludźmi. W zachowaniu niejednego dorastającego przejawiają się zaburzenia internalizacyjne bądź eksternalizacyjne (Grzegorzewska, 2015). Wyniki wielu badań dowodzą, że zachowania agresywne są stosunkowo stabilne w czasie (Hill i in., 2004). Niektóre badania wskazują jednak, że z wiekiem zmniejsza się częstotliwość i intensywność agresji oraz jej formy. I tak, w pierwszej fazie dorastania najczęściej przejawianą jest agresja fizyczna, a w fazie drugiej – werbalna lub pośrednia (por. Steinberg, Vandell i Bornstein, 2011; Grzegorzewska, 2015).

Jednak formy najczęściej przejawianej agresji są zależne od płci dorastającego. Rezultaty meta-analizy 78 badań wskazują, że wyższy poziom agresji fizycznej przejawiają chłopcy/mężczyźni niż dziewczęta/kobiety (Archer, 2004) i to w każdym wieku i środowisku kulturowym. Różnice związane z płcią odnotowano również dla agresji werbalnej. W przypadku agresji pośredniej odnotowano jej wyższy poziom u dorastających dziewcząt w porównaniu do ich rówieśników, lecz różnice między płciami nie są tak wyraźne, jak w przypadku agresji fizycznej oraz werbalnej (Card i in., 2008). Należy jednak dodać, że dane dotyczące częstości i nasilenia różnych form agresji ujawnianych przez osoby odmiennej płci za-

leżą od narzędzia badawczego zastosowanego dla ich zebrania (por. Björkqvist, Lagerspetz i Kaukiainen, 1992; Björkqvist, 2018).

Wieloletnie badania wskazują na dwie trajektorie rozwoju agresji: pierwsza ujawnia się już w dzieciństwie, nasila w adolescencji i stabilizuje na stosunkowo wyrównanym poziomie w dalszych okresach rozwojowych; w przypadku drugiej trajektorii agresja ujawnia się wraz z początkiem dorastania, nasila w jego czasie i niemal zanika, gdy podmiot przekracza próg dorosłości (Moffitt, 1993; Moffitt i Caspi, 2001; Moffitt, 2018). Ryzyko utrwalenia się wzorów agresywnego zachowania charakterystycznych dla roli sprawcy zależy nie tylko od płci, ale także od temperamentu, impulsywności, poziomu procesów poznawczych, zdolności do kontroli emocji, nawyków reagowania na sygnały trudności, akceptacji bądź odrzucenia przez grupę rówieśniczą, postaw rodzicielskich, poziomu bezpieczeństwa ekonomicznego rodziny, i wielu innych czynników podmiotowych i pozapodmiotowych (Liberska i Matuszewska, 2007; Poraj, 2014). Nasilają je doświadczane przez podmiot kryzysy, także te normatywne, rozwojowe. W okresie dorastania taki kryzys wiąże się z osiąganiem tożsamości – jednak w dotychczasowych badaniach nad uwarunkowaniami bądź korelatami zachowań agresywnych u młodzieży rzadko eksplorowano związek między kształtowaniem się tożsamości a podejmowaniem roli agresora i/lub ofiary przez dorastających i nie ma badań uwzględniających jego zróżnicowanie na dwie fazy rozwojowe (Liberska i Farnicka, 2013).

PROBLEM BADAWCZY

Podjęty problem dotyczy związków tożsamości z podejmowaniem zachowań związanych z rolą sprawcy i ofiary i ich zmian w okresie dorastania. Ze względu na dwie odmienne trajektorie rozwoju agresji i zróżnicowanie okresu dorastania przez dynamikę procesów dojrzewania biologicznego (w tym płciowego) oraz przemiany funkcjonowania poznawczego i społecznego postawiono pytania badawcze ukierunkowane na poznanie specyfiki procesów tożsamościowych, doświadczeń bycia sprawcą i/lub ofiarą agresji oraz związków między nimi w dwóch fazach tego okresu rozwojowego:

1. Czy nasilenie procesów tożsamościowych u 15-16-latków jest istotnie różne niż u 17-18-latków?
2. Czy częstość podejmowania zachowań charakterystycznych dla ofiary i sprawcy przez 15-16-latków jest różna niż u 17-18-latków?
3. Czy nasilenie procesów tożsamościowych wiąże się z częstością doświadczania różnych form agresji przez sprawców i ofiary w okresie dorastania?
4. Czy związki między nasileniem procesów tożsamościowych i częstością doświadczania różnych form agresji przez sprawców i ofiary są odmienne w wyróżnionych fazach dorastania?

METODA BADAWCZA

NARZĘDZIA BADAWCZE

W badaniach wykorzystano skalę DIDS, skalę Mini-DIA i ankietę. Są to narzędzia, za pomocą których osoby badane dokonują samoopisu swych cech, właściwości i zachowań.

Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości *The Dimension of Identity Development Scale* (DIDS) (Luyckx i in., 2008) w polskiej adaptacji A.Brzezińskiej i K.Piotrowskiego (2017) została zastosowana do zebrania danych dotyczących nasilenia procesów tożsamościowych wyróżnionych przez twórców narzędzia. Skala obejmuje 25 itemów, które zbierają dane odnoszące się do takich wymiarów tożsamości, jak: eksploracja wszerej, eksploracja w głąb, identyfikacja z zaangażowaniem, podejmowanie zobowiązań i eksploracja ruminacyjna. Osoby badane oceniają nasilenie procesów na pięciopunktowej skali typu Likerta, gdzie 1 oznacza „zdecydowanie się nie zgadzam”, a 5 – „zdecydowanie się zgadzam”. W polskich badaniach wskaźnik rzetelności skal mieści się w przedziale od .76 do .93 (Piotrowski i Brzezińska, 2017).

Skala Mini-DIA została wykorzystana do pomiaru częstości podejmowania zachowań sprawcy i ofiary różnych form agresji: agresji bezpośredniej (fizycznej i werbalnej) oraz agresji pośredniej (Österman i Björkqvist, 1998). Jest to skrócona wersja narzędzia *The Direct and Indirect Aggression Scales* (DIAS), którego współautorami są Björkqvist i Österman. Autorzy potwierdzają przydatność skali w badaniu zachowań agresywnych zarówno wśród dzieci, jak i młodzieży w różnych środowiskach kulturowych (Björkqvist, Lagerspetz i Kaukiainen, 1992; Österman i Björkqvist, 1998; Ulubas, Björkqvist i Österman, 2018). Narzędzie zbudowane jest z sześciu itemów – trzy dotyczą doświadczeń ofiary, a trzy – sprawcy. Rzetelność skali określona przez współczynnik *alfa* Cronbacha dla doświadczeń związanych z rolą ofiary wynosi .90, a dla doświadczeń związanych z rolą sprawcy – .88. W badaniach polskiej populacji narzędzie jest używane już od kilku lat (p. Li i in., 2018; Farnicka i Grzegorzewska, 2015).

Ankieta własnej konstrukcji posłużyła do zebrania danych podstawowych dotyczących płci, wieku i miejsca zamieszkania badanych.

OSOBY BADANE

W badaniu uczestniczyło 352 dorastających należących do dwóch grup wiekowych: 15-16-latków i 17-18-latków. Liczebność obu grup wiekowych była taka sama – każda obejmowała 176 osób. W młodszej grupie były 104 dziewczęta i 72 chłopcy, a w starszej – 91 dziewcząt i 85 chłopców. Wszyscy byli uczniami szkół ponadpodstawowych z terenu województwa kujawsko-pomorskiego. Osoby badane zamieszkiwały w miastach, których liczba mieszkańców nie przekraczała 80 000. Badania przeprowadzono w 2017 i 2018 roku, miały charakter anonimowy, udział w nich był dobrowolny i nikt nie zrezygnował z udziału w badaniu.

REZULTATY BADAŃ

Pierwsze z pytań odnosiło się do nasilenia procesów tożsamościowych w wyróżnionych dwóch grupach wiekowych młodzieży.

Rezultaty analizy statystycznej wskazują na występowanie istotnych różnic związanych z wiekiem na dwóch dymensjach: eksploracja ruminacyjna i podejmowanie zobowiązań (Tabela 1).

Szczegółowa analiza wyników pokazuje, że proces podejmowania zobowiązań jest znacząco bardziej nasilony w starszej grupie wiekowej niż w młodszej grupie. Procesy eksploracji ruminacyjnej są natomiast bardziej nasilone w młodszej grupie dorastających w porównaniu ze starszą. Nie odnotowano istotnych różnic w nasileniu procesów tożsamościowych między dziewczętami i chłopcami w porównywanych grupach wiekowych. Analiza ANOVA nie wykazała istotności wpływu interakcji czynników wieku i płci na żaden z procesów tożsamościowych.

Pytanie drugie dotyczyło częstości doświadczania różnych form agresji w roli sprawcy i ofiary w dwóch grupach wiekowych młodzieży. Rezultaty analiz statystycznej nie ujawniły istotnych różnic w częstości podejmowania agresji bezpośredniej (fizycznej i werbalnej) i pośredniej, ani w częstości jej doświadczania przez ofiary (Tabela 2).

Rezultaty dalszej analizy wyników wskazują, że badani z obu grup wiekowych istotnie częściej postrzegają siebie jako ofiary niż sprawców agresji (Tabela 3).

Rezultaty analizy ANOVA wskazują na istotny wpływ czynnika płci na częstość bycia sprawcą agresji w całej grupie badanych (Tabela 4). Jest to wynik zgodny z wieloma doniesieniami z literatury przedmiotu (p. Berkowitz, 1993; Krahe, 2005; Wojciszke, 2011). Wyjaśnienia tego wpływu najczęściej poszukuje się w uwarunkowanych genetycznych, fizjologii organizmu i procesach socjalizacji. Warto dodać, że wyniki niektórych badań w populacji polskiej wskazują na zmiany częstości podejmowania zachowań specyficznych dla ofiary i sprawcy przez dziew-

Tabela 1
Nasilenie procesów tożsamościowych w dwóch grupach wiekowych młodzieży (test istotności różnic)

	15-16-latki M(SD)	17-18-latki M(SD)	t(350)	p
Podejmowanie zobowiązań	3.61 (.90)	3.88 (.93)	-2.450	.015
Identyfikacja ze zobowiązaniem	4.01 (.79)	4.15 (.80)	-1.528	.128
Eksploracja wszereż	3.88 (.82)	3.89 (.81)	-.093	.926
Eksploracja w głąb	3.76 (.82)	3.76 (.77)	-.068	.946
Eksploracja ruminacyjna	3.51 (.77)	3.30 (.79)	2.261	.024

Źródło: opracowanie własne

Tabela 2
Częstość bycia sprawcą i ofiarą różnych form agresji w dwóch grupach wiekowych (test istotności różnic)

	15-16-latki M(SD)	17-18-latki M(SD)	t(350)	p
Ofiara agresji fizycznej	.96 (.93)	.92 (.96)	.442	.659
Ofiara agresji werbalnej	1.32 (1.13)	1.37 (1.02)	-.451	.652
Ofiara agresji pośredniej	1.70 (1.11)	1.62 (1.14)	.621	.535
Sprawca agresji fizycznej	.86 (.92)	.82 (.87)	.405	.685
Sprawca agresji werbalnej	1.15 (.91)	1.13 (.96)	.240	.810
Sprawca agresji pośredniej	1.26 (.99)	1.36 (1.16)	-.838	.403

Źródło: opracowanie własne

Tabela 3
Częstość bycia ofiarą i sprawcą agresji w dwóch grupach wiekowych (test istotności różnic)

	Ofiara M(SD)	Sprawca M(SD)	t(350)	p
15-16 lat	3.98 (2.68)	3.27 (2.34)	2.597	.010
17-18 lat	3.92 (2.60)	3.32 (2.49)	2.200	.028

Źródło: opracowanie własne

częta i chłopców w zależności od przekształceń kontekstu społeczno-historycznego (Liberska i Matuszewska, 2003, 2007).

Kolejne pytanie badawcze dotyczyło związku procesów tożsamościowych z częstością doświadczeń dotyczących różnych form agresji u jej sprawców i ofiar w porównywanych grupach wiekowych.

Rezultaty analizy statystycznej wykazały na istotne korelacje między nasileniem trzech procesów tożsamościowych z częstością doświadczeń związanych z agresją fizyczną, werbalną i pośrednią w młodszej grupie wiekowej (Tabela 5).

Istotną ujemną korelację odnotowano między nasileniem podejmowania zobowiązań a częstością bycia

sprawcą agresji fizycznej i werbalnej oraz między nasileniem dymensji eksploracji w głąb a podejmowaniem roli sprawcy agresji fizycznej przez młodszych dorastających. Wystąpiła także istotna dodatnia słaba korelacja między nasileniem procesów tożsamościowych na dymensji eksploracji w głąb a byciem ofiarą agresji pośredniej (Tabela 5).

W starszej grupie wiekowej analiza korelacji wykazała istotność związków między nasileniem czterech procesów tożsamościowych z częstością doświadczeń związanych z agresją fizyczną i werbalną (Tabela 6). Wszystkie współczynniki korelacji miały słabą siłę i były ujemne.

Istotny ujemny związek odnotowano między nasileniem procesu podejmowanie zobowiązań a częstością bycia ofiarą agresji werbalnej a także między nasileniem procesu podejmowanie zobowiązań a częstością bycia ofiarą agresji werbalnej i sprawcą agresji fizycznej. Rezultaty analizy wskazują też na ujemną korelację między nasileniem eksploracji wszcz i eksploracji w głąb a byciem sprawcą agresji fizycznej.

Przedstawione powyżej rezultaty analiz statystycznych wskazują na odmienne związki między procesami tożsamościowymi a doświadczeniami bycia ofiarą i sprawcą agresji wśród młodszych i starszych dorastających. Należy podkreślić, że na podstawie rezultatów analizy

Tabela 4
Częstość wchodzenia w rolę sprawcy a wiek i płeć (rezultaty analizy ANOVA)

	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>n</i> ² cząstkowe
Wiek	.021	.884	<.001
Płeć	14.273	<.001	.041
Wiek × płeć	.034	.853	<.001

Źródło: opracowanie własne

Tabela 5
Korelacje między częstością doświadczeń związanych z byciem w roli ofiary i sprawcy różnych formami agresji a nasileniem procesów tożsamościowych w młodszej grupie wiekowej (*p*>.05) (współczynnik *r* Pearsona)

	Podejmowanie zobowiązań	Identyfikacja ze zobowiązaniem	Eksploracja wszcz	Eksploracja w głąb	Eksploracja ruminacyjna
Ofiara agresji fizycznej	-.034	-.036	.024	.028	.021
Ofiara agresji werbalnej	.014	-.029	.130	.054	.007
Ofiara agresji pośredniej	-.055	-.070	.189*	.128	.071
Sprawca agresji fizycznej	-.207*	-.113	-.113	-.207*	-.041
Sprawca agresji werbalnej	-.195*	-.130	-.006	-.109	.076
Sprawca agresji pośredniej	-.105	-.115	.172	.000	.155

Źródło: opracowanie własne, * *p*>.05

Tabela 6
Korelacje między częstością doświadczeń związanych z byciem w roli ofiary i sprawcy różnych formami agresji a nasileniem procesów tożsamościowych w starszej grupie wiekowej (*p*>.05) (współczynnik *r* Pearsona)

	Podejmowanie zobowiązań	Identyfikacja ze zobowiązaniem	Eksploracja wszcz	Eksploracja w głąb	Eksploracja ruminacyjna
Ofiara agresji fizycznej	-.120	-.117	-.027	-.028	.072
Ofiara agresji werbalnej	-.187*	-.192*	.015	-.060	.023
Ofiara agresji pośredniej	-.138	-.157	.127	.097	.147
Sprawca agresji fizycznej	-.108	-.232*	-.199*	-.206*	-.039
Sprawca agresji werbalnej	-.036	-.082	-.106	-.037	-.043
Sprawca agresji pośredniej	-.167	-.171	.025	-.024	.102

Źródło: opracowanie własne, * *p*>.05

korelacji nie można określić powiązań przyczynowo-skutkowych między nasileniem procesów tożsamościowych i podejmowaniem ról sprawcy i/lub ofiary.

PODSUMOWANIE

Niektóre badania nad tożsamością wskazują na powiązania z trudnościami w adaptacji społecznej i negatywnymi emocjami (Crocetti, i in., 2009; Luyckx i in., 2008, 2008a). Najwięcej doniesień z literatury przedmiotu odnosi się do związków przejawów nieprzystosowania i negatywnych stanów emocjonalnych z nasileniem eksploracji ruminacyjnej (Luyckx, Soenens i Goossens, 2006; Luyckx, i in., 2008a; Brzezińska i in., 2010).

Na powyższej podstawie można by było oczekiwać, że eksploracja ruminacyjna – jako motywowana lękiem – nasila poczucie zagubienia i niepewności, co z kolei może prowadzić do przejawiania działań o charakterze obronnym lub oporowym, negatywnym, które można rozpatrywać jako specyficzne dla ofiar lub sprawców (por. Rokowska, 2008). Interesującego wyjaśnienia relacji łączącej występujące u podmiotu stany lękowe i agresję, można poszukiwać w rozważaniach Ranschburga (1980). Omawiane wyniki badań własnych nie potwierdziły jednak związku częstości doświadczeń związanych z agresją (w roli sprawcy i w roli ofiary) z nasileniem eksploracji ruminacyjnej u młodzieży.

Uzyskane rezultaty wskazują na negatywne związki między nasileniem procesu podejmowania zobowiązań a częstością przejawiania agresji werbalnej i fizycznej przez młodzież w wieku 15-16 lat oraz częstością bycia ofiarą agresji werbalnej przez 17-18-latków. Rezultat ten jest częściowo zgodny z doniesieniami z badań innych autorów (Kamasz, 2014).

Nasilony proces podejmowania zobowiązań – traktowany jako wskaźnik przybliżania się do momentu poradzenia sobie z dylematem rozwojowym specyficznym dla okresu dorastania (dyfuzja ról *vs* tożsamość) może stanowić potwierdzenie tezy, że zaangażowanie w prace nad tożsamością ogranicza ryzyko wchodzenia przez dorastających w rolę sprawcy agresji bezpośredniej, jak i w rolę ofiary agresji werbalnej przez starszych dorastających.

W badaniach referowanych w artykule – zarówno u młodszych, jak i starszych sprawców agresji fizycznej – rozpoznano istotnie słabsze nasilenie procesów podejmowania zobowiązań i eksploracji w głąb, które ukierunkowane są na sprawdzenie zgodności własnych możliwości, potrzeb, zainteresowań, wyborów z wymaganiami wybranych ról i zadań. Sukces czerpany z realizacji wybranych alternatyw i odczucie satysfakcji z tym związane upewniają podmiot o słuszności dokonanych wyborów a to uruchamia proces identyfikacji z nimi (por. Liberska, 2007). Powyższe rozważania znajdują podbudowę w poglądach badaczy tożsamości na temat adaptacyjnego znaczenia procesu podejmowania zobowiązań i procesu eksploracji w głąb (a także procesu eksploracji *wszerz*) (por. Piotrowski i Brzezińska, 2017). Zachowania agresywne na ogół nie ułatwiają uzyskania akceptacji spo-

łecznej, chociaż w niektórych okolicznościach mogą być aprobowane, a nawet oczekiwane przez otoczenie (Liberska i Farnicka, 2016).

W grupie młodszych dorastających stwierdzono dodatnie korelacje między częstością bycia ofiarą agresji pośredniej a nasileniem procesu eksploracji *wszerz*, który również ma pozytywne znaczenie dla adaptacji a polega przed wszystkim na poszukiwaniu przez jednostkę „ofert” dla siebie, rozpoznawaniu szans rozwojowych w percypowanym kontekście życia. Poprzedza podjęcie zobowiązań i uruchomienie procesu pogłębionej eksploracji alternatyw (eksploracja w głąb). Dokonywanie pierwszych wyborów przez młodego człowieka i ich testowanie może być przyczyną wielu nieporozumień z rodzicami, wychowawcami, rówieśnikami, także z osobami obcymi i w konsekwencji dorastający może być częściej narażony z ich strony na agresję, a w szczególności agresję pośrednią jako trudniejszą do rozpoznania przez neutralnego/niezainteresowanego sytuacją obserwatora. Negatywne afekty powstające na skutek napotykania trudności w budowaniu tożsamości mogą być przekierowane na inne obszary nie związane wprost z tożsamością i wywoływać lub nasilać awersyjne/agresywne reakcje wobec różnych obiektów (Zillmann, 1979; Krahe, 2005). Ustalenia te pozostają w pewnej sprzeczności z wcześniejszymi rozważaniami dotyczącymi pozytywnego znaczenia procesów eksploracji *wszerz* (i eksploracji w głąb – co było omawiane powyżej) dla adaptacji młodego człowieka do kontekstu ekologicznego.

Reasumując, wszystkie istotne korelacje – rozpoznane w drugiej fazie dorastania – pomiędzy nasileniem procesów tożsamościowych a doświadczaniem lub podejmowaniem zachowań agresywnych były negatywne. Na tej podstawie można sformułować wniosek, że zaangażowanie 17-18-latków w pracę nad tożsamością ogranicza ryzyko podejmowania przez nich agresji, a także jej doświadczania. Wyjaśnienia uzyskanych rezultatów można poszukiwać między innymi w klasycznej teorii wiążącej frustrację z agresją. Otóż doświadczanie trudności w kształtowaniu tożsamości może prowadzić do frustracji potrzeby samookreślenia i – zgodnie z teorią frustracja – agresja – mogą ujawnić się zachowania agresywne. Im bardziej zaawansowane są prace nad tożsamością, tym mniejsze ryzyko wchodzenia w rolę sprawcy agresji. Wniosek ten wspierają niektóre wyniki wcześniejszych badań pokazujące, że młody człowiek na pewnym etapie pracy nad swą tożsamością może częściej doświadczać agresji ze strony innych (Tworek, 2013).

Wskazane wyżej rozbieżności rezultatów badań własnych i wyników wcześniejszych badań prowadzonych w różnych ośrodkach uzasadniają konieczność kontynuowania eksploracji dynamiki i złożoności powiązań między tożsamością i agresją u młodzieży. Niektóre rezultaty dostarczają podstawy do poszukiwania zmian tej relacji o charakterze rozwojowym (Liberska i Farnicka, 2013; Tworek, 2013).

Powiększenie grupy osób badanych i przedziału wieku objętego eksploracją – z wyodrębnieniem podgrupy do-

rastających w wieku 16 lat, który jest uważany za przełomowy w tym okresie życia, może dostarczyć danych umożliwiających sformułowanie bardziej jednoznacznych wniosków na temat zmian rozwojowych w obrębie tożsamości i zachowań agresywnych oraz związków między nimi. Interesujące wyniki mogą przynieść badania obejmujące większe pole zmiennych, w tym poczucie autonomii i związane z nim poczucie kontroli nad własnym zachowaniem i zdarzeniami.

Rezultaty referowanych w artykule badań, pomimo wskazanych ograniczeń, mogą znaleźć zastosowanie w pracy z „młodzieżą trudną” czy niedostosowaną społecznie. Wspomaganie procesu osiągania tożsamości przez dorastających może w dalszej perspektywie skutkować zmniejszeniem zakresu ich doświadczeń urazowych związanych z wchodzeniem w rolę sprawcy agresji i/lub w rolę ofiary agresji.

LITERATURA

- Archer, J. (2004). Sex differences in aggression in real-world settings: A meta-analytic review. *Review of General Psychology, 8*, 291-322.
- Arnett, J.J. (2004). *Emerging adulthood: the winding road from late teens through the twenties*. New York: Oxford University Press.
- Barlett, C.P., Anderson, C.A. (2012). Direct and indirect relations between the Big 5 personality traits and aggressive and violent behavior. *Personality and Individual Differences, 52*, 870-875.
- Björkqvist, K. (2018). Gender differences in aggression. *Current Opinion in Psychology, 19*, 39-42. doi: 10.1016/j.copsyc.2017.03.030
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K.M.J., Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggression Behavior, 18*, 117-127.
- Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences and control*. Philadelphia: Temple University Press.
- Bosma, H.A., Kunnen, S.E. (2001). Determinants and mechanisms in ego identity development: A review and synthesis. *Developmental Review, 21*, 1, 39-66.
- Brzezińska A.I., Piotrowski K., Garbarek-Sawicka E., Karowska K., Muszyńska K. (2010). Wymiary tożsamości a ich podmiotowe i kontekstowe korelaty. *Studia Psychologiczne, 1*, 81-93.
- Card, N.A., Stucky, B.D., Sawalani, G.M., Little, T.D. (2008). Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: A meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Development, 79*, 1185-1229.
- Crocetti, E., Klimstra, T., Keijsers, L., Hale, W.W. 3rd, Meeus, W. (2009). Anxiety trajectories and identity development in adolescence: a five-wave longitudinal study. *Journal of Youth and Adolescence, 38*, 6, 839-49.
- Erikson, E.H. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Farnicka, M., Grzegorzewska, J. (2015). Patterns of behavior and victimization in adolescents. *The Open Psychology Journal, 8*, 23-31.
- Grzegorzewska, I. (2015). Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Ujęcie kliniczno-rozwojowe. *Polskie Forum Psychologiczne, 20*, 4, 484-498. DOI: 10.14656/PFP20150403
- Hill, L.G., Coie, J.D., Lochman, J.E., Greenberg, M.T. (2004). Effectiveness of early screening for externalizing problems: Issues of screening accuracy and utility. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 72*, 809-820.
- Inhelder, B., Piaget, J. (1970). *Od logiki dziecka do logiki młodzieży*. Warszawa: PWN.
- Kamasz, E. (2014). Experiencing aggression and identity conflicts in adolescents. *Polish Journal of Social Science, IX*, 1, 199-210.
- Krahe, B. (2005). *Agresja*. Gdańsk: GWP.
- Kroger, J. (2007). *Identity development: Adolescence through adulthood*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Li, J.-B., Liberska, H., Salcuni, S., Delvecchio, E. (2018). Aggressive perpetration and victimization among Polish male and female adolescents: The role of attachment to parents and self-control. *Crime & Delinquency*, First Published July 10, 1-21. doi: org/10.1177/0011128718787472
- Liberska, H. (2007). Współczesny obraz moratorium. W: B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność: nowe tendencje i zagrożenia* (s. 25-52). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Liberska, H., Farnicka, M. (2013). Uwarunkowania podejmowania roli agresora lub ofiary – prezentacja modelu badań. *Polskie Forum Psychologiczne, 18*, 2, 245-255.
- Liberska, H., Farnicka, M. (2015). Agresywność i zachowania agresywne młodzieży a percypowane przez nią postawy rodzicielskie. Perspektywa rozwojowa. *Psychologia Rozwojowa, 20*, 4, 25-44.
- Liberska, H., Farnicka, M. (red.). (2016). *Aggression as a challenge: Theory and research: Current problems*. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition.
- Liberska, H., Matuszewska, M. (2003). Niektóre społeczne uwarunkowania agresji u młodzieży. *Psychologia Rozwojowa, 8*, 2-3, 97-107.
- Liberska, H., Matuszewska, M. (2007). Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych młodzieży. *Roczniki Socjologii Rodziny, 18*, 187-200.
- Liberska, H., Matuszewska, M., Freudenreich, D. (2013). Percepcja postaw rodzicielskich matek i ojców a zachowania agresywne dorastających córek i synów. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przewyżczenia* (s. 78-98). Warszawa: Wydawnictwo Diffin.
- Luyckx, K., Soenens, B., Goossens, L. (2006a). The personality-identity interplay in emerging adult women: Convergent findings from complementary analyses. *European Journal of Personality, 20*, 195-215.
- Luyckx, K., Soenens, B., Goossens, L., Beckx, K., Wouters, S. (2008). Identity Exploration and commitment in late adolescence: Correlates of perfectionism and mediating mechanisms on the pathway to wellbeing. *Journal of Social and Clinical Psychology, 27*, 336-361.
- Luyckx, K., Schwartz, S.J., Berzonsky, M.D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I., Goossens, L. (2008a). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality, 42*, 58-82.
- Miluska, J. (1996). *Tożsamość kobiet i mężczyzn w cyklu życia*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

- Moffitt, T.E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior. *Psychological Review*, 100, 674-701.
- Moffitt, T.E., Caspi, A. (2001). Childhood predictors differentiate life-course persistent and adolescence-limited antisocial pathways among males and females. *Development and Psychopathology*, 13, 355-375.
- Moffitt, T.E. (2018). *A good childhood is a smart investment*. Wykład przedstawiony podczas XXIII World Meeting of the International Society for Research on Aggression, 10-14 July 2018, Paris, France.
- Obuchowska, I. (1996). *Drogi dorastania*. Warszawa: WSiP.
- Obuchowska, I. (2001). Rozwojowa funkcja agresji. W: M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne* (s. 65-72). Warszawa-Poznań: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
- Oleszkowicz, A., Senejko, A. (2011). Dorastanie. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 259-286). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Österman, K., Björkqvist, K. (1998). *The mini direct indirect aggression inventory*. Finland: Abo Akademii.
- Poraj, G. (2014). Agresja i przemoc w rodzinie. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (s. 483-504). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ranschburg, J. (1980). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: WSiP.
- Rokowska, A. (2008). Opór psychologiczny młodzieży: rola źródła i kierunku presji społecznej w kwestii ujednolicenia ubioru w szkole. *Psychologia Rozwojowa*, 13, 2, 47-56.
- Schwartz, S.J. (2001). The evolution of Eriksonian and neo-Eriksonian identity theory and research: A review and integration. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 1, 1, 7-58.
- Schwartz, S.J., Vignoles, V.L., Luyckx, K. (2011). Epilogue: What's next for identity theory and research? W: S.J. Schwartz, K. Luyckx, V.L. Vignoles (red.), *Handbook of identity theory and research* (s. 933-938). New York: Springer.
- Steinberg, L., Vandell, D.L., Bornstein, M.H. (2011). *Development: Infancy through adolescence*. Belmont, CA.: Wadsworth Cengage Learning.
- Tillmann, K.-J. (2005). *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tworek, A. (2013). *Tożsamość dorastających a rodzaje i formy przejawianej agresji*. Nie opublikowana praca magisterska napisana pod kierunkiem H. Liberskiej w Instytucie Psychologii UKW w Bydgoszczy.
- Ulubas, I.Z., Björkqvist, K., Österman, K. (2018). Aggression, victimization and sexual harassment among young adolescents in Turkey. *European Journal of Social Science Education and Research*, 5, 2, 234-244.
- Wang, J.M., Hartl, A.C., Laursen, B., Booth-LaForce, C., Rubin, K.H. (2016). Associations between personality and physical aggression in Chinese and U.S. adolescents: the mediating role of temper. *Journal of Early Adolescence*, 36, 7, 909-931. <https://doi.org/10.1177/0272431615588953>
- Waterman, A. (1999). Identity, identity statuses, and identity status development: a contemporary statement. *Developmental Review*, 19, 4, 591-621.
- Wojciszke, B. (2011). *Psychologia społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Zillmann, D. (1979). *Hostility and aggression*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates INC.